

ВНУТРІШНІ ПОЗИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проведено дослідження соціально-економічних особливостей випуску державних внутрішніх військових позик імперського уряду періоду Першої світової війни у Наддніпрянській Україні. Вивчені завдання, цілі та результати емісії державних внутрішніх військових позик. Розглянуто особливості механізму адміністрування військових позик та проведено їх порівняльний аналіз. Доведено, що в цілому результати випуску шести внутрішніх державних військових позик були результативними. У підсумку, з випущених 8 млрд. руб. облігацій було отримано 7529,0 млн. руб. При детальному розгляді структури цих фінансових ресурсів і способів їх отримання виявлено ряд недоліків та прорахунків, що знизили економічну ефективність проведених військових позик. Визначено основні чинники, які сприяли або заважали розвитку внутрішнього кредиту, впливаючи на результативність державних позик. Розглянуто особливості сприйняття населенням українських губерній імперської політики внутрішнього кредиту. Висвітлено зміст та визначені методи пропаганди військових позик.

Ключові слова: військові позик, внутрішні кредити операції, облігації, емісія, Російська імперія, українські губернії, Перша світова війна.

Якщо держава, нехай гіпотетично, дуже добре підготується до участі у воєнних діях, то навіть у такому разі для економіки країни війна стане стресовою ситуацією, яка неминує негативно позначиться на державних фінансах. Самі значні золоті запаси будуть танути, як сніг на сонці, недоліки економічної, податкової, банківської систем, на які не зверталася б увага або ж вони були б невидимими у мирний час, загострюватимуться, руйнуючи з середини найстабільніші, на перший погляд, держави та імперії. У відповідному історичному контексті не стала винятком і Російська імперія, яка зухвало вплуталася у Першу світову війну, об'єктивно не оцінивши власні сили. Усі фінансові системи імперії дали збій майже у перші місяці війни. Пошук фінансових резервів становив базову необхідність для успіхів на фронті, адже війна завжди потребує значних фінансових ресурсів. Відповідно, випуски облігацій внутрішніх позик стали одним із джерел фінансування непомірних витрат на війну.

Питання внутрішніх військових позик у контексті фінансової політики царського уряду періоду Першої світової війни розглядалися радянськими дослідниками, такими як В.Я. Бляхер [2], І.Ф. Гідін [7], О.Д. Гусаков [8], П.І. Лященко [17], О.П. Погребинський [34; 35], А.Л. Сидоров [45] та ін. Характерна особливість радянської історіографії полягала в тому, що в таких працях наводилися цінні статистичні та фактологічні матеріали й разом з тим часто однобоко характеризувалися фінансові процеси, мало місце певне упереджене ідеологічне забарвлення. Особливий інтерес до імперських внутрішніх позик проявляють сучасні російські науковці. Спеціальним дослідженням внутрішніх державних позик царської Росії періоду Першої світової війни стала дисертаційна робота В.В. Страхова [47].

Історико-економічні особливості становища Наддніпрянської України періоду Першої світової війни висвітлювалися в наукових доробках сучасних вітчизняних учених. Особливе значення мають праці О. Реєнта [42; 43], О. Сердюка [43], Г. Турченко [51], В. Шевченко [43; 56] та ін.

Мета даної статті – дослідження історії внутрішніх позик російського імперського уряду в Наддніпрянській Україні періоду Першої світової війни. Досягнення мети дослідження проводилося шляхом визначення загальних завдань, цілей та результатів випуску державних внутрішніх військових позик, розглядом особливостей сприйняття населенням українських губерній імперської політики внутрішнього кредиту.

Розвиток капіталізму в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. супроводжувався бурхливим технічним прогресом, надходженням іноземних інвестицій, активною зовнішньою торгівлею. Це дало можливість створити ілюзію міцності імперії в економічному плані, проте внутрішньо держава залишалася слабкою і неміцною. Незважаючи на всю помпезність Російської імперії, навіть тогочасні представники владних інституцій називали її бідною аграрною країною. Негативний вплив на фінансово-економічний стан імперії мали війни, які ця держава вела, фактично, постійно. У цьому контексті досить влучні визначення В. Мукосєєва, імперського чиновника, який займався й студіюванням проблем державних фінансів. Так, зокрема, він зауважував, що імперія Романових була зв'язана по руках і ногах поголовним нещастям, убогістю і безправ'ям, постійно виснажувалася «непомерной тратой сил и средств на расширение своей территории» [21, с. 144].

На початок 1914 р. Російська імперія мала значні державні борги, які склали 8824 млрд. руб. [6, с. 195], у тому числі і внутрішні (за різними підрахунками – 4–6 млрд. руб. за курсом 1914 р.). Вступ Російської імперії у Велику війну у фінансовому плані був наскільки непосильним для неї, що в сукупності з іншими причинами призвів до краху держави. Значні потреби у фінансових ресурсах під час війни ставили перед імперським урядом завдання постійного пошуку джерел їхнього поповнення. Виділялися три основних джерела для забезпечення військових витрат, а саме податки, позики і випуск нових грошей. Від того, які пріоритети буде обрано і на скільки зважено буде реалізовуватися фінансова політика, залежав успіх застосування цих механізмів. Часто вони використовувалися одночасно у певних пропорціях. У наукових дискусіях того періоду постійно обговорювалося питання першочерговості та доцільності застосування того чи іншого способу наповнення державного бюджету під час війни. Частина провідних імперських фінансистів підкреслювала необхідність посилення напрямку внутрішнього кредитування через механізм випуску облігацій внутрішніх державних позик. Так, зокрема, на цьому наголошували М.І. Туган-Барановський [49; 50], М.І. Боголепов [3], Ф.А. Меньков [18; 19], В.А. Мукосєєв [21], М.І. Фрідман [52] та ін. Деякі науковці, навпаки, пріоритетними напрямками у фінансуванні воєнних витрат вважали паперово-грошові емісії або податкові важелі, зокрема П.Б. Струве [48], М.Н. Соболев [46], І.Х. Озеров [32] та ін. Невизначеність наукової думки певним чином впливала й на урядові рішення, які також не вирізнялися чіткістю фінансової стратегії щодо покриття військових потреб. Імперський уряд, розраховуючи на короткостроковість війни, вважав першочерговим простим способом покриття військових витрат випуск (емісію) нових кредитних грошей (білетів), а потім (у мирний час) сподівався виправити ситуацію стабілізаційними заходами. Проте війна затягнулася, випуск грошей призвів до галопуючої інфляції (з другої половини 1915 р.), податковий ресурс вичерпався – підвищено існуючі та введено нові податки ще на початку війни (друга половина 1914 р. – перша половина 1915 р.), і в 1916 р. залишався один «рятівний круг» – випуск облігацій внутрішніх державних позик. Ось чому саме останні дві позики 1916 р. у підсумку (5 млрд. руб.) перевищили попередні і склали 62,5 % усіх військових позик. Усього в Російській імперії за період 1914–1916 рр. було випущено шість внутрішніх державних позик на суму 8 млрд. руб.: у 1914 р. – одна позика на суму 500 млн. руб., у 1915 р. – три позики на загальну суму 2,5 млрд. руб., у 1916 р. – дві позики на суму 5,0 млрд. руб.

Першу військову позику було випущено в жовтні 1914 р. на суму 500 млн. руб. [26]. Вона мала фіксований дохід у розмірі 5 % річних, випускалася за емісійним курсом 94 руб. за 100 руб. номіналу. Облігації цієї позики дозволялося приймати в заставу за казенними підрядами і поставками за розстроченим акцизним платежем та в рахунок митних платежів по ціні 90 руб. за 100 руб. номіналу свідоцтва. Загальний строк, на який оформлялася позика, складав 49 років. Слід відмітити, що з приводу випуску першої позики в уряді мала місце певна невизначеність щодо необхідності її видачі взагалі через негативну

реакцію авторитетного фінансиста С.Ю. Вітте, який був прибічником емісійного способу фінансування війни шляхом «включення друкарського станка». Ще на початку війни, на засіданні Фінансового комітету С.Ю. Вітте висловив свою безкомпромісну думку з приводу віднайдення фінансових ресурсів на потреби війни: «Чего там мудрить, ничего не выдумаешь, кроме выпуска кредитных билетов» [4, с. 24]. Після певних вагань 19 жовтня 1914 р. російським імператором Миколою II було підписано Указ про випуск внутрішньої 5 % позики загальним обсягом емісії 500 млн. руб. [26]. Враховуючи незначний обсяг позики, можна стверджувати, що на початку війни цей напрямок фінансування військових потреб не став основним, а був певною компромісною «пробною кулею».

Звичайно, від успіху першої військової позики залежала подальша практика наступних. Тому підписку першої позики Розпорядженням міністра фінансів [40] П. Барком було доручено конторам і відділенням Державного банку та відповідним кредитним установам: 24 комерційним приватним банкам та 5 банківським конторам, у т. ч. Київському Приватному Комерційному Банку. Спочатку випускалися тимчасові свідоцтва замість облігацій з 4 купонами (на 1915–1916 рр. [15, с. 81]). Пізніше було надруковано оригінальні облігації (іменні та на пред'явника), які обмінювалися на тимчасово видані свідоцтва. Слід відмітити, що така ситуація з бланками облігацій складалася під час випуску перших трьох військових позик. Населенню повідомлялося, що «до изготовления подлинных облигаций будут выданы временные свидетельства с купонами... Впоследствии эти свидетельства будут бесплатно заменены подлинными облигациями с купонами...» [12, арк. 429]. Такий стан справ зменшував рівень довіри і виказував непідготовленість та раптовість прийняття державних рішень. Вже під час проведення підписки четвертої короткотермінової державної позики (листопад 1915 р.) Держбанк наголошував, що «в отличие от предыдущих займов, по новому займу выпускаются сразу подлинные облигации с 20 купонами на 10 лет» [10, арк. 21, 21 зв.].

Результат розміщення першої військової позики у цілому був доволі успішним, за 7 днів підписки позики, фактично, було отримано 466,0 млн. руб. Як зазначав у своєму звіті управляючий Єлисаветградським відділенням Державного банку (Херсонська губ.), «новый 5 % заем 1914 г. покупается довольно бойко: отделение успело продать... этих %% бумаг в руки мелких рантье» [10, арк. 21, 21 зв.]. Але слід відмітити, що основними покупцями свідоцтв перших трьох позик були фінансово-кредитні установи в особі синдикатів акціонерних банків, які значну частину випуску займу (відповідно 60 %, 43 % та 68 % [20, с. 161]) викупляли відразу, а потім проводили публічну підписку серед підприємств, провінційних банків і банківських контор, які були співзасновниками синдикату, і незначною мірою серед населення тощо. При цьому синдикати акціонерних банків купували у держави облігації не по емісійному курсу (див. таблицю 1), а з комісійними знижками на рівні 2 %, що на 2 руб. менше від емісійної вартості.

Якщо порівнювати наступні державні внутрішні позики, то слід відмітити такі основні позиції за окремими показниками (Таблиця 1):

1. За відсотками та емісійним курсом випуску. Перші дві позики становили офіційну дохідність за 5 %, у наступних позик відсоткова ставка збільшилася на півпроцента і склала 5,5 %. Це частково пов'язано з регулюванням дохідності операцій з цінними паперами державної облігації внутрішньої позики у зв'язку з підвищенням випускного (емісійного) курсу позик: перші дві позики мали емісійний курс 94 руб., а наступні, відповідно, – 99 руб., 95 руб. за 100 руб. номінальної вартості облігації.

2. За розміром суми позики. На засіданні Державної Думи у лютому 1916 р. Міністр фінансів П.Л. Барк зазначав: «наши расходы на войну, составлявшие в начале войны около 8 милл. в день, достигли к концу 1915 г. – 31 милл. р. в день, т. е. около 1,3 милл. р. в час» [20, с. 80]. На той час імперському уряду стало зрозуміло, що участь Російської імперії у війні – це довгострокова реальність. При цьому витрати на військові потреби зростали з непомірною швидкістю, необхідно було вишукувати нові джерела

Випуск внутрішніх державних позик російського уряду періоду Першої світової війни 1914–1918 рр.

№ п/п	Офіційна назва позики	Офіційна дохідність, %	Фактична дохідність, %	Емісійний курс (руб.)	Сума випуску (млн. руб.)	Номинали облігацій (руб.)	Строки реалізації облігацій (загальні/спеціальні) (дні)	Строки погашення (роки)	Строки виплати/нарахування доходів/процентів	Умови реалізації облігацій
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	«Внутрішня 5% позика 1914 року»	5	5,318	94	500,0	50;100; 200;500; 1000; 5000	7/84	49 (1963 р.)	1 березня 1 вересня (нарахування з 1.09.1914 р.)	Публічна підписка у Держбанку, приватних банках та банківських конторах (згідно з переліком)
2	«Внутрішня 5% позика 1915 року»	5	5,318	94	500,0	50;100; 200;500; 1000; 5000; 10000	9/61	49 (1964 р.)	1 березня 1 вересня (нарахування з 1.03.1915 р.)	-«»- постійні казначейства
3	«Друга внутрішня державна позика 1915 року»	5½	5,555	99	1000,0	100; 500; 1000; 5000; 10000	13/121	81 (1996 р.)	1 травня 1 листопада (нарахування з 1.05.1915 р.)	-«»- постійні, фортечні і польові казначейства, ошадні каси
4	«Державна 5 1/2% військова коротко-термінова позика 1915 року»	5½	5,789	95	1000,0	50;100; 500; 1000; 5000; 10000; 25000	21/62	10 (1925 р.)	1 листопада 1 травня (нарахування з 1.11.1915 р.)	-«»- установи малого кредиту
5	«Державна 5 1/2% військова коротко-термінова позика випуску 1916 року»	5½	5,789	95	2000,0	50;100; 500; 1000; 5000; 10000; 25000	46/60	10 (1926 р.)	1 лютого 1 серпня (нарахування з 1.02.1916 р.)	-«»- міські громадські банки, установи взаємного кредиту
6	«Державна 5 1/2% військова коротко-термінова позика, другий випуск 1916 року»	5½	5,789	95	3000,0	50;100; 500; 1000; 5000; 10000; 25000	71/93	10 (1926 р.)	1 квітня, 1 жовтня (нарахування з 1.10.1916 р.)	-«»- міські та земські управи, Дворянський і Селянський банки, управління залізничних доріг, фабричні інспектори, споживчі товариства, біржові комітети, нотаріуси та ін.
-	Всього	-	-	-	8000,0	-	-	-	-	-

*фактична дохідність, без урахування винагороди при погашенні облігацій
Джерело: складено автором на основі: [21; 26; 27; 28; 29; 30; 31].

фінансових ресурсів. Саме збільшення сум випусків облігацій з півмільярдних розмірів 1914 р. та 1915 р. до 2-х і 3-х мільярдних у 1916 р. є свідченням визнання пріоритетності напряму внутрішніх державних позик у кредитній політиці імперського уряду.

3. За номіналами купюр облігацій. Зі збільшенням суми позики діапазон купюр облігацій розширювався. Перша державна позика була випущена з номінальною вартістю облігацій такими купюрами: 50 руб.; 100 руб.; 200 руб.; 500 руб.; 1000 руб.; 5000 руб. Під час випуску третьої позики, яка мала офіційну назву «Друга внутрішня державна позика 1915 року», з'явилися облігації вартістю 10 тис. руб., а в останніх трьох позиках додалася купюра на 25 тис. руб. Таке розширення діапазону великих купюр номінальної вартості облігацій свідчить про створення сприятливих умов для залучення до придбання облігацій великого капіталу. Стосовно дрібного номіналу на 50 руб., то враховуючи те, що під час реалізації перших двох позик основними покупцями облігацій стали приватні акціонерні банки та різноманітні фінансово-кредитні установи, в яких такий номінал не користувався попитом, то під час проведення третьої позики вирішено взагалі не випускати 50-ти рубльової облігації. Пізніше, в останніх трьох позиках, коли до придбання облігацій державних позик було вирішено залучати не тільки банки та фінансово-кредитні установи, а й фінансові ресурси малого та середнього підприємництва, крім цього бажано й грошові ресурси населення, «с целью облегчения приобретения облигаций возможно широким кругам населения»[12, арк. 412], випуск облігації номіналом 50 руб. було відновлено.

4. За переліком залучених фінансових установ. Із розширенням кола залучення фінансових ресурсів з різних джерел збільшувався і перелік органів, які мали повноваження здійснювати підписку на облігації внутрішніх державних позик. Так, позики 1914 р. та 1915 р. здебільшого здійснювалися банківськими установами (згідно зі списком, в якому рахувався і Київський Приватний Комерційний банк), казначействами та ощадними касами (їх було додано до переліку під час випуску третьої військової позики), установами малого кредиту (додалися до переліку під час випуску четвертої військової позики.). Під час п'ятої та шостої позик (1916 р.) до підписки було залучено більш доступні для населення, середнього, малого бізнесу установи (у т.ч. банківські), організації та представництва, такі як: міські громадські банки, Дворянський і Селянський банки, установи взаємного кредиту, міські та земські управи, управління залізничних доріг, споживчі товариства, біржові комітети, фабричні інспектори, нотаріуси та ін. Крім того, у 1916 р. до загального переліку банківських установ, через які дозволялася публічна підписка, було додано й банкірську контору М. Ашкеназі (м. Одеса) [41].

5. За строками погашення та строками реалізації позик. Збільшення розмірів суми запозичення капіталу внутрішніх державних позик, розширення кола залучення фінансових ресурсів за рахунок капіталу малого, середнього підприємництва та заощаджень населення викликали закономірну необхідність збільшувати строки підписки (реалізації) облігацій військових позик.

Перші три позики за строками погашення були довгостроковими – 49, 49 та 81 рік відповідно, наступні стали короткостроковими – на 10. Тобто, мала місце тенденція переходу від довгострокових позик до короткострокових. При переході на короткотермінові строки (10 років), під час четвертої і п'ятої військової позики, в Указах про їх випуск з'явилися пункти за номером 7 [29; 30], які дозволяли утримувачам короткотермінових позик обмінювати їх на облігації попередніх довгострокових випусків, або ж на облігації нових випусків. Під час проведення шостої військової позики цей пункт з Указу було вилучено, про що акцентувалося у листі Управління державними ощадними касами до всіх завідувачів державними ощадними касами [14, арк. 17]. Цікавою була пропозиція Державного банку зворотного характеру під час проведення четвертої і шостої короткотермінової позики. Для клієнтів, які бажали обміняти облігації попередніх випусків на нові, Державний банк на пільгових умовах міг викуповувати облігації першої і другої 5 %-х позик 1914 та 1915 рр. по 91 руб. та облігації третьої 5½ % по 97 руб., але за двох умов: внесення готівкою не

менше половини заявленої суми підписки нової військової позики, при цьому сума підписки в конторах Держбанку обмежувалася 20 тис. руб. на одного передплатника, у відділеннях Держбанку – 10 тис. руб., у Казначействах – 5 тис. руб. [12, арк. 453]. При проведенні шостої військової позики викуп облігацій 1915–1916 рр. здійснювався по 95 руб. за 100 руб. облігацію [14, арк. 17]. Така трансформація військових позик сприяла мобільності фондового ринку, деякою мірою була вигідна державі та надавала можливість власникам облігацій зрівнюватися у правах вибору емісійних умов різних випусків державних позик, які, на їх переконання, були вигіднішими та зручнішими.

6. За додатковими умовами. Особливістю перших п'яти військових позик можна вважати те, що під час їхньої підписки можна було вносити кошти повністю або частково у чітко визначених частинах (40 %, 30 % і 30 %) та строках. Часткове внесення дозволялося лише на облігації, вартість яких перевищувала 1000 руб. (для осіб, які здійснювали підписку в казначействах, ощадних касах та установах дрібного кредиту, сума знижувалася до 500 руб.), при цьому необхідно було вносити початкову заставу готівковими коштами або процентними паперами у розмірі 5% вартості затребуваних облігацій [12, арк. 53, 54, 412 зв., 414, 430].

Суттєва умова, яка надавала певні переваги власникам облігацій усіх державних військових позик, визначалася тим, що облігації приймалися державою в казенні застави та на забезпечення акцизних і митних платежів. Щодо умов проведення таких зарахувань приймалися окремі розпорядження Міністра фінансів [33, с. 3046]. У свою чергу, прибутки у вигляді отриманих відсотків звільнялися від оподаткування збором з доходів від грошових капіталів. Ця норма була присутня в усіх шести Указах щодо випуску військових позик періоду Першої світової війни.

У цілому, результати випуску шести внутрішніх державних військових позик були результативними. У підсумку, з випущених 8 млрд. руб. облігацій було отримано 7529,0 млн. руб. [5], що склало 94 % необхідної суми. Проте розгляд структури отриманих фінансових ресурсів та способів їх отримання дає підстави для деяких сумнівів щодо економічної ефективності проведення даних позик.

Фактично, випуск облігацій внутрішньої позики мав виконувати кілька основних завдань: з одного боку, це залучення фінансових ресурсів для військових потреб, що призводило до обмеження випуску паперових грошей; з іншого боку, вилучення з обігу отриманих від військової позики коштів мало б сприяти укріпленню власної грошової одиниці, але за умови одночасного (хоча б тимчасового) припинення емісії паперових грошей. Оскільки витрати на військові потреби зростали, а незбалансована фінансова політика імперського уряду взагалі не застосовувала механізму вилучення грошової маси засобами військових позик для стабілізації імперської грошової одиниці, а навпаки відбувався постійний випуск нових паперових грошей, то в результаті інфляційні процеси прогресували, рубль девальгувався, отже, фінансова криза поглиблювалася. Наукове фінансове середовище того часу, професори М.В. Бернадський [1], М.І. Фрідман [52], М.І. Туган-Барановський [49] у своїх працях в один голос заявляли про необхідність хоча б частину коштів, отриманих від внутрішніх позик, вилучати з обігу для стабілізації грошової системи держави.

Крім того, під час проведення державних військових позик спостерігалися певні тіньові фінансові схеми, які частково мінімізували економічний ефект від проведення державою внутрішніх позик. Особливо цим зловживали приватні банки. З метою оптимізації використання власних фінансових ресурсів вони використовували для викупу облігацій грошові кошти Державного банку, а в кращому випадку кошти вкладів на депозитних рахунках своїх клієнтів. Суть цих обороток полягала в тому, що приватні банки, на які покладался обов'язок викупу облігацій військових позик, «бравшие 3/5 суммы займа твёрдо, избегают производить уплаты по займу из своих средств. Они на специально льготных условиях закладывают свидетельства нового займа в государственном банке и

полученными от последнего средствами главным образом производят уплаты по займам» [18, с. 5]. А для того, щоб Держбанк мав чим профінансувати заставні цінні папери, необхідні були відповідні кошти, які часто «друкувалися». Такий кругообіг капіталу нівелював економічну суть, закладену в механізм випуску військових позик, а то й навіть завдавав шкоди. Інші ж воюючі країни, які здійснювали внутрішні позики, відводили банкам лише «комісійну» функцію, а розміщення внутрішніх позик було зорієнтоване на підприємницьке середовище та населення.

Якщо розглядати структуру фінансових ресурсів, які отримувалися в результаті розміщення облігацій військових позик, то надходження «живими» грошима були значно меншими від заявленої очікуваної номінальної суми позики. Це пов'язано з тим, що виручка від позик надходила до державного бюджету не лише грошовими коштами, а й зарахуваннями взаємозаліків за боргами кредитних установ або ж у вигляді казенних застав облігацій військових позик для забезпечення акцизних чи митних платежів. З цього приводу Міністр фінансів П.Л. Барк, виступаючи в Державній думі у липні 1915 р., зазначав: «...Выручка от займов поступает на текущий счёт казны не только наличными деньгами, но также проведением по счетам, списанием, например, с текущего счёта в Государственном банке сберкасс и частных кредитных учреждений. Таким образом, оказывается, что с реализацией займа текущий счёт казны пополнился, наличные же в кассах Государственного банка увеличились в меньших, по сравнению с возрастанием этого счёта, размерах... Вот почему, даже при получении ресурсов на ведение войны путём займов приходится, тем не менее, расширять эмиссионные рамки Государственного банка» [47, с. 86]. Особливо проблемним було отримання реальних коштів під час проведення шостої військової позики, оскільки дозволявся викуп попередніх військових облігацій 1915–1916 рр. та інші короткотермінові казначейські зобов'язання. Цією законодавчою нормою скористався банківський синдикат як один з основних реалізаторів позики. Про хід цього процесу на засіданні бюджетної комісії Державної Думи (21 лютого 1917 р.) зазначав у своєму виступі депутат Шипов: «вместо наличных денег ему (*правительству* – С.О.) принесли краткосрочные обязательства и облигации прежних займов на 1281 млн. руб., 176 млн. руб. наличными, занятыми у того же Государственного банка под заклад облигаций, и только 225 млн. наличными по подписке» [45, с. 159]. Тобто, замість грошей було зібрано старі зобов'язання, «получилась работа на холостом ходу: бумажки из-под печатного станка уходили в обращение, а обратно привлечь их правительство было не в состоянии» [45, с. 159].

Таким чином, головні ресурси для фінансування війни імперський уряд черпав у випуску кредитних білетів, наводнивши країну незабезпеченими грошима. На засіданні Державної Думи 12 травня 1917 р. доповідач А.А. Бубліков зазначав, що станом на 16 липня 1914 р. в обігу країни знаходилося 1718 млн. руб. кредитних білетів, а станом на 1 травня 1917 р. їх сума становила 11457 млн. руб. і, відповідно, «этот дождь бумажных денег не был осмыслен с первых дней войны» [4, с. 25]. Звичайно, майже 7-ми разове збільшення грошової маси спричинило посилення інфляційних процесів, сприяло шаленому обезцінюванню грошей, тотальному дефіцитові на товари першої необхідності, неможливість конвертації паперових грошей у золоті монети як засіб скарбування. Заможне населення вимушене було відкладати ці кошти на депозит у банки, яким воно довіряло, а бідне населення проїдало їх повністю.

Особливою склалася ситуація з грошовими вкладами населення у банках Наддніпрянської України. Оскільки географічно українські губернії, які входили до складу Російської імперії, були прифронтовими або сусідніми з ними транзитними територіями, то відлуння війни в них було набагато відчутнішим ніж у глибинках російських губерній. У деяких українських містах і поселеннях, навпаки, спостерігалось масове зняття грошей з депозитних рахунків. Так, у серпні місяці 1915 р. в м. Новозибкові і м. Новгородсіверську Чернігівської губернії було знято з ощадних кас при казначействах значну кількість вкладів.

Цілими списками люди знімали свої кошти [55, арк. 360–376], що викликало занепокоєння жандармського управління на предмет наявності «агитации с целью подорвать доверие к кредитоспособности государства» [55, арк. 358]. Для встановлення причин, які змушували людей повністю забирати з ощадбанку свої вклади, проводилися відповідні «негласні розслідування». Після проведення таких розслідувань жандарми рапортували про ряд причин, що призвели до такого явища, основними з яких зазначалися такі: значний ріст цін, що знецінювало вклади; нові розпорядження уряду щодо подальшої евакуації біженців, «в каковом распоряжении население склонно видеть возможность нашествия неприятеля и потому необходимость иметь свои деньги на руках», і, як наслідок, у населення було «черезвычайно нервное и повышенное настроение, вследствие почти непрерывно следующих мимо беженцев, преимущественно женщин, стариков и детей... Разказы беженцев из мест занятых неприятелем о том, что уходя, они не успели вынуть своих вкладов и хотя уверены, что таковые не пропадут, жалеют, что не взяли их из сберегательных касс заблаговременно» [55, арк. 358 зв., 359].

На противагу вищенаведеному можна навести інший приклад. Листом керуючого Єлисаветградським відділенням Державного банку (Херсонська губернія) до керівника Державного банку у листопаді 1914 р. повідомлялося, що надходження коштів до Ощадної каси мали тенденцію до постійного збільшення, а саме «за две недели прирост вкладов выразился в 76000 рублей. Поступления по учреждениям мелкого кредита в возврат ссуд идёт успешно». Висловлювалася думка про те, що після введення заборони на продаж алкогольних напоїв «приток денег в деревню уже ощущается, что сказалось и на увеличении вкладов в Сберегательные кассы» [11, арк. 16 зв].

Як не дивно, але в цілому по імперії спостерігалася тенденція «черезвычайного роста сберегательных вкладов» [3], «совершенно исключительным приливом вкладов в сберегательные кассы» [12, арк. 141]. Особливо це стало помітним із середини 1915 р., про що повідомлялося в листах Державного банку, Управління державними ощадними касами та Міністерства фінансів, Міністерства торгівлі і промисловості [12, арк. 141, 148, 160, 220]. Звичайно, ці тимчасово вільні грошові кошти держава розглядала як потенційні ресурси для державних внутрішніх позик. На підтвердження того, що резервами для внутрішніх позик був вільний капітал у вигляді заощаджень населення, доцільно навести думку відомого економіста українського походження М.І. Туган-Барановського – «в руках у населения скопились огромные сбережения, которые легко могут найти себе приложение в подписке на займ» [49, с. 23]. Обґрунтувавши свою позицію цифрами, професор зазначав, що станом на 1 жовтня 1916 р. загальна сума вкладів перевищила 11 млрд. руб., що удвічі більше від суми вкладів станом на початок війни. Таке збільшення заощаджень населення було далеким від підвищення рівня життя і відповідного вивільнення у нього готівкових коштів. Це був наслідок непродуманої кредитної політики, в основі якої лежав безконтрольний випуск паперових грошей та інфляційні процеси.

Виникнення вільних коштів відбувалося і в підприємницькому середовищі. Через неконтрольовану емісію паперових грошей, «когда на рынок выброшено около 7 миллиардов бумажных денег, на малую ёмкость денежного рынка» [19, с. 8], та значний ріст кредитних запозичень, що був близький до 20 млрд. руб., в руках окремих підприємців сконцентрувалися суттєві грошові ресурси, які, фактично, нікуди було дівати. І це цілком закономірно, адже війна – не найкращий час для розвитку підприємництва, – давалися в знаки недостатня кількість сировини, палива, робочих місць. При цьому держава знову розраховувала на залучення ресурсів малого і середнього бізнесу до придбання державних військових внутрішніх позик. Бізнес-середовище слабо реагувало на її патріотичні заклики вкласти кошти в облігації військової позики, грошові потоки були спрямовані в іншому напрямкові. Натомість, намітилася тенденція підозрілого пожвавлення підприємницької активності у вигляді створення нових приватних компаній та збільшення статутних капіталів діючих підприємств, у т. ч. акціонерних товариств. Таке цікаве явище, як для

воєнного періоду, було пов'язане здебільшого з розбалансованістю грошової системи, а не зі сприятливим інвестиційним кліматом. Тогочасний фінансист Ф. Меньков у статті «Военные займы и частные эмиссии» [19] пояснював, що в такій ситуації у підприємців було два варіанти: вкласти гроші в банк, при цьому «за время войны вклады и текущие счета в частных банках увеличились почти на 2 миллиарда рублей. Банки не знают, что делать с приливающими к ним денежными средствами», або ж збільшувати статутні капітали. Більшість капіталістів приймали рішення про вкладення коштів у збільшення статутного капіталу (для акціонерних підприємств – через випуск акцій та інших цінних паперів), до того ж це було одним із способів легального ухилення від оподаткування. З другої половини 1915 р. (особливо листопад, грудень) кількість новостворених підприємств та загальна сума основних капіталів значно перевищила показники мирних років. Така тенденція збереглася й у 1916 р. Удавана бізнесова активність несла в собі загрозу для всієї економіки країни. З цього приводу професор Ф.А. Меньков зазначав: «Нужно опасаться, что переживаемая сейчас учредительная лихорадка не только не есть начало желательного развития производительных сил, но наоборот, она самым серьёзным образом может повредить развитию этих сил страны после войны» [19, с. 8]. Хоча мали місце й позитивні факти участі бізнесу у придбанні облігацій військових позик. Так, березневі випуски газети 1916 р. «Киевлянинъ», висвітлюючи хід підписки п'ятої державної військової позики, повідомляли, що «имеются сведения о готовящихся закупках несколькими крупными предприятиями значительного числа облигаций нового займа» [36, с. 2], та наводили приклади підписки на облігації військової позики підприємствами й товариствами Київської губернії, таких як: Смілянська головна контора графів Бобринських на суму 300 тис. руб., товариство Бобровицького цукрового заводу на суму 200 тис. руб., Київське окружне страхове товариство на суму біля 200 тис. руб. [37, с. 2]. У придбанні облігацій внутрішніх позик брали участь і службовці комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу [24, с. 2].

Слід відмітити, що саме проведення останніх двох державних позик 1916 р. характеризувалося орієнтацією на залучення до підписки міського та сільського населення. Отож, до переліку органів, які були уповноважені здійснювати підписку на облігації внутрішніх державних позик, було включено установи та організації, максимально близькі до простого люду, це такі, як: міські та земські управи, Дворянський і Селянський банки, управління залізничних доріг, фабричні інспектори, споживчі товариства, біржові комітети, нотаріуси та ін. З даного приводу Міністр фінансів разом із міністром Внутрішніх справ навіть висловили думку щодо створення на місцях спеціальних організацій (на базі губернських та обласних комітетів у справах малого кредиту), які б координували та спрямовували спільні зусилля на популяризацію державних позик серед сільського населення, у якого, на їхню думку, «за время войны образовались крупные сбережения» [54, арк. 201], а щодо робітників фабрик і заводів, то вважалося, що вони на патріотичній хвилі можуть віддати і заробітну плату, якщо створити для цього необхідні умови. Однією зі сприятливих умов можна вважати «інтенсивний розвиток ощадної справи», що розпочався з середини 1915 р. у вигляді масового відкриття ощадних кас у багатьох населених пунктах. Урядовці, бажаючи наблизити ощадні каси до населення, розпорядилися відкривати спеціальні представництва приходських державних ощадних кас при православних церквах, переважно у сільській місцевості. При цьому «производство операций возлагается на священника, а если это почему-либо невозможно, то на диакона или псаломщика», про що повідомлялося в газеті «Киевлянин» у квітні 1916 р. [44, с. 2]. Відкриття приходських ощадних кас та залучення до їх роботи духовенства було погоджено Міністром фінансів з Ober-Прокурором Святійшого Синоду та здійснювалося з дозволу Святійшого Синоду. Звичайно, проблема полягала в тому, що духовенство зовсім не розумілося в порядках ведення ощадних операцій. У зв'язку з цим для нього було розроблено «Порядок (Главнейшие Основания) производства операций Государственными

сберегательными кассами в православных приходах» та «Руководство (временное) приходским Государственным сберегательным кассам по производству операций и ведению отчётности» [14, арк. 44, 45]. Велике значення у поширенні серед населення облігацій військової позики мали також і поштово-телеграфні ощадні каси [14, арк. 47]. Особлива увага приділялась і відкриттю спеціальних «отделений сберегательных касс при фабрично-заводских и горно-промышленных предприятиях» чи організації виїзних на промислові заводи відділень центральних ощадних кас у дні виплати заробітної плати робітникам [12, арк. 148, 148 зв., 161]. Водночас у листі відділу промисловості міністерства торгівлі і промисловості (травень 1915 р.) відмічалось, що власники підприємств відносилися до зазначених ідей дещо байдуже, а тому фабрична інспекція мала лобювати ці питання більш активно [12, арк. 148, 148 зв].

Крім того, уряд розробив і запропонував населенню механізм розстрочки платежів за облігації військових позик. Цей спосіб було застосовано на практиці при проведенні першої позики 1916 р. Суть розстрочки полягала в тому, що для тих робітників, які погоджувалися придбати облігації внутрішньої позики в розстрочку, за рахунок відрахувань із майбутньої заробітної плати, протягом 6–9 місяців, промислові підприємства в найближчих установах Державного банку могли відкривати спеціальні поточні рахунки під гарантії облігацій державної позики за заставною ціною 88 % з нарахуванням 5,5 % річних [54, арк. 201 зв]. На ці ж рахунки зараховувалися кошти, які утримувалися із заробітної плати працівників, що підписалися на облігації військової позики на умовах розстрочки. Популяризація такого способу реалізації військових позик значною мірою покладалася на фабричних інспекторів, які мали безпосередній зв'язок з фабрично-заводськими робітниками. Оскільки значна концентрація робітничого класу була на залізницях, тому управління залізничних доріг, будучи уповноваженим органом на підписку державних позик, поширювало відповідні оголошення щодо застосування механізму вищезазначених розстрочок. Так, керівництво Харківської паровозної майстерні повідомляло жандармське поліцейське управління про те, що ним будуть проводитися масові співбесіди зі службовцями, майстровими і робочими щодо необхідності придбання ними облігацій 5,5 % військових позик першого випуску 1916 р. (під час проведення п'ятої державної позики), роз'яснюватимуться умови розстрочки [53, арк. 76, 77]. А газета «Кієвлянинь» у березні 1916 р. зазначала, що «многочисленные мастеровые и рабочие Юго-Западных железных дорог охотно подписались-бы на заем, позволь им только это их скромный бюджет», а тому Державний банк спільно з управлінням залізничних доріг організував пільгову розстрочку для майстрових і робочих, які мали бажання, але не мали всієї необхідної суми на підписку нового випуску військової позики [36, с. 2].

Поза увагою держави не залишилися і тимчасово вільні кошти лікарняних кас на підприємствах. Так, старший фабричний інспектор Подільської губернії звертався до членів правління лікарняних кас Подільської губернії з проханням «обращения свободной наличности запасных капиталов касс в билеты нового займа» [54, арк. 200, 200 зв].

Більш активно залучення до підписки внутрішніх державних позик населення зобов'язувало імперський уряд більше уваги приділяти масово-роз'яснювальній роботі та популяризації їхнього значення. При цьому всі ці заходи супроводжувалися потужним пропагандистським пресингом, який базувався на патріотичних настроях населення. Державний банк централізовано розсилав плакати та оголошення щодо початку та умов підписки на державні військові позики своїм конторам, відділенням Державного банку на місцях та казначействам з вимогою забезпечити їх розміщення на видних місцях у середині та зовні приміщень, а також зобов'язував направити їх до державних та громадських установ, міських громадських банків, установ дрібного кредиту та товариств взаємного кредиту, ощадних касах, сприяти публікації цих оголошень у місцевих газетах [12, арк. 482].

Позики 1916 р. на загальну суму 5 млрд. руб. були надзвичайно суттєвими за своїми обсягами, тому потребували вжиття ряду відповідальних заходів для їхньої популяризації.

Міністр фінансів 22 лютого 1916 р. навіть звернувся до Імператора з проханням, аби він надав розпорядження підвідомчим йому чиновникам, представникам духовенства, міським і земським громадським установам, торговельно-промисловим організаціям та іншим, щодо активізації їхньої авторитетної участі у процесі агітації та поширення роз'яснень щодо важливості державних військових позик для держави. При цьому вони мали сприяти поширенню підготовлених Міністерством фінансів брошур, листівок, плакатів про військові позики [13, арк. 5, 6]. У свою чергу контори та відділення Державного банку мали розсилати відповідні листи крупним клієнтам та організувати наради з представниками приватних і міських банків, товариств взаємного кредиту, біржових комітетів, авторитетних представників торгівлі, промисловості та преси [13, арк. 32–33]. З метою поширення інформації про військові позики Державний банк рекомендував своїм конторам і відділенням «войти по возможности в личные переговоры с редакциями местных газет о помещении статей, которые содействовали бы успеху подписки, и если представиться необходимым, давать для напечатания составленные в учреждениях Банка статьи и заметки» [13, арк. 5 зв, 6, 32 зв, 33]. Так, в Єлисаветградській газеті «Голос Юга» публікувалися оголошення та повідомлення про хід, умови випуску облігацій внутрішніх державних позик [22, с. 2; 23, с. 2; 25, с. 1], крім оголошень у газеті «Кієвлянинь» було опубліковано велику статтю з конкретними цифровими обрахунками вигоди, яку мав отримати громадянин, придбавши облігацію внутрішньої позики, порівняно з тим, якби він ці кошти поклав на депозит [16, с. 2].

З метою наглядної популяризації серед населення державних військових позик, за замовленням Міністерства фінансів, товариством «Русской ленты В.С. Глаголина» було виготовлено агітаційні кіноп'єси «Заветная кубышка» (у 2-х частинах) і «Всё для войны» [36, с. 2], які демонструвалися в різних містах і населених пунктах. Зокрема, в «лучших кинематографах г. Киева», навколишніх селищах та повітових містах Київської губернії [39, с. 2].

Слід зауважити, що вищезазначені заходи давали певні позитивні результати у популяризації серед населення військових позик, особливо останніх двох. Про хід підписки п'ятої державної позики (березень 1916 р.) газета «Кієвлянинь» повідомляла, що «нынешний заём сделался чрезвычайно популярным в широких массах киевского населения ... У окошек Государственного банка и, главным образом, сберегательных касс, длинной вереницей прошли за эти дни мелкие чиновники, служащие различных общественных учреждений, рабочие, мастеровые, женская прислуга, извозчики, и т. п. Состав подписчиков, одним словом, самый пёстрый» [36, с. 2]. За повідомленням газети, загальна цифра підписки у відділеннях різних банків м. Києва, станом на 24 березня 1916 р. (це за 9 днів активної підписки) досягла 23 млн. руб. У Київському відділенні Російського для зовнішньої торгівлі банку, серед передплатників облігацій військової позики значилися відомі громадські діячі і підприємці, такі, як граф Михайло Сабанський, який підписався на 150 тис. руб.; князь Олександр Урусов, підписався на 100 тис. руб.; спадкоємці Олександра Миколайовича Терещенка, підписалися на 100 тис. руб. [37, с. 2].

У пресі друкувалися і явно агітаційні матеріали з недостовірними даними. Так, про «успішність» поширення четвертої позики серед населення Волинської губернії з пропагандистським пафосом повідомляла згадувана вже газета «Кієвлянинь». На її шпальтах зазначалося, що «подписка на военный заем всё увеличивается. Всего по городу (*Житомир – С.О.*) подписалось на 3.160,450 руб. В уездах также подписка идёт усиленным темпом, достигнув приблизительно миллиона рублей. Многие крестьяне вносят деньги золотом» [38, с. 4]. Слід відмітити, що вищезазначена стаття датована 1 січня 1916 р. Відповідно до хронології випуску державних позик йшлося про облігації четвертої внутрішньої позики (листопад 1915 р.), за якими активна «подписка на заём принимается в государственных сберегательных кассах с 16 ноября по 19 декабря текущего года» [12, арк. 412], а в «Конторах и Отделениях Государственного банка, в частных коммерческих

банках и в Казначействах с 16 по 20 ноября с. г.» [12, арк. 414]. Тобто, фактично підписка на цю позику була завершена, і ніякої підписки не могло бути у січні 1916 року. Щоправда, до 15 січня 1916 р. вносилися розстрочені суми по вже оформленій позиці на суми, які перевищували 1 тис. руб., – не часто населення підписувалося на такі великі суми. Тезу про те, що «многие крестьяне вносят деньги золотом» можна розцінювати як підказку для селян з надією, що вони діятимуть за принципом «як усі люди, так і я».

Таким чином, непомірні фінансові витрати Російської імперії періоду Першої світової війни інтенсифікували пошук імперським урядом фінансових ресурсів, який використав потенціал внутрішніх державних позик як одне із потужних джерел покриття фінансових витрат. Із 8 млрд. руб. загальної суми випущених облігацій шести державних військових позик 1914–1916 рр. урядом, фактично, було отримано 7529,0 млн. руб., проте «живими грошима» ця сума була значно меншою. При цьому випуски облігацій внутрішньої позики мали виконувати кілька фінансово-економічних завдань: по-перше, стримувати емісію паперових грошей, по-друге, забезпечувати стабілізацію власної грошової одиниці, якої можна було досягти шляхом вилучення з обігу отриманих від військової позики коштів. У зв'язку з незбалансованістю фінансової політики імперського уряду друге завдання не виконувалося, що призводило до нестримних інфляційних процесів, девальвації рубля. Відсутність концепції фінансування війни призводила до помилкової недооцінки системи внутрішніх військових позик на початку війни, що затримало ефективність відпрацювання їхнього механізму, відповідно, і їх фінансову віддачу.

Особливості сприйняття ініційованих імперським урядом шести державних військових позик населенням українських губерній, які входили до складу Російської імперії, пов'язувалися й з географічною близькістю деяких українських губерній до лінії фронту або ж сусідством з нею. Соціально-психологічний настрій населення відігравав не останню роль у його рішенні вкладати кошти у придбання державних цінних паперів, зокрема облігацій внутрішніх позик.

На якості передплати військових позик позначалися і внутрішньополітичні проблеми, пов'язані із загостренням політичного протиріччя між владою і суспільством (особливо у другій половині 1916 р.).

В цілому 1915–1916 рр. супроводжувалися динамічно високим рівнем інфляції, непомірним зростанням цін, зубожінням населення до рівня критичного стану. Усі ці фактори спричинилися до вичерпності патріотичних настроїв населення, відповідно, облігаційна пропаганда, не зважаючи на її посилення, ставала все менш ефективною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бернацкий М.В. Денежное обращение и займы // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 81–102.
2. Бляхер В.Я. Государственные займы дореволюционной России и их аннулирование Советским правительством: дис... кандидата экономических наук / Бляхер В.Я. – М., 1955. – 327 с.
3. Боголепов М.И. Военные займы и народные сбережения // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 103–115.
4. Буржуазия и помещики в 1917 году: частные совещания членов Государственной Думы. / под ред. А.К. Дрезена – М.;Л.: Парт. изд-во, 1932. – XVI, 328 с.
5. Вестник финансов – 1926. – № 5–6.
6. Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 195 (Приложение).
7. Гидин И.Ф. О величине и характере русского государственного долга в конце 1917 г. / И.Ф. Гидин // История СССР. – 1957. – № 5. – С. 166–172.
8. Гусаков А.Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции / А.Д. Гусаков. – М.: Госфиниздат, 1946. – 126 с.
9. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіО), ф. 7, оп. 1, спр. 47.
10. ДАКіО, ф. 7, оп. 1, спр. 43.
11. ДАКіО, ф. 7, оп. 1, спр. 46.
12. ДАКіО, ф. 7, оп. 1, спр. 47.
13. ДАКіО, ф. 7, оп. 1, спр. 48.

14. ДАКіО, ф. 8, оп. 1, спр. 31.
15. Денисов А.Е. Государственные займы Российской империи 1798–1917 годов / А.Е. Денисов. – М.: Издательский дом «Финансы и кредит», Финансовая инновационная компания «Фининнова», 2005. – 212 с.: ил.
16. К новому военному займу. – Киевлянин. – 1916. – № 93 (2 апреля). – С. 2.
17. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: Капитализм. / Лященко П.И. – М.: Госполитиздат, 1948. – Т. 2 – 738 с.
18. Меньков Ф.А. Наши военные займы / Ф.А. Меньков // Новый экономист. – 1916. – № 36. – С. 5.
19. Меньков Ф.А. Военные займы и частные эмиссии / Ф.А. Меньков // Новый экономист. – 1916. – № 34. – С. 6–9.
20. Михайлов И.А. Государственные доходы и расходы России во время войны / И.А. Михайлов // Война и экономическая жизнь: очерки и материалы для характеристики народного и государственного хозяйства в связи с войной – Петроград: тип. «Правда», 1917. – Вып. V–VII. – 166 с.
21. Мукосеев В.А. Военные займы России / В.А. Мукосеев // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 142–194.
22. Новый внутренний заём. – Голос Юга. – 1915. – № 28 (31 января). – С. 2.
23. Новый заём. – Голос Юга. – 1915. – № 115 (16 мая). – С. 2.
24. Облигации военного займа для служащих земского союза. – Киевлянин. – 1916. – № 91 (31 марта). – С. 2.
25. Объявление от Елисаветградского отделения Государственного банка. – Голос Юга. – 1915. – № 114 (2 мая). – С. 1
26. О выпуске внутреннего 5 % займа 1914 года на нарицательный капитал 500 миллионов рублей и об условиях и порядке совершения сей операции, Указ императора Николая II от 3 октября 1914 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства (далі СУ и РП), издаваемое при Правительствующем сенате. – 1914. – Отд. 1. – № 286 (19 октября). – Ст. № 2624. – С. 3923–3924.
27. О выпуске внутреннего 5 % займа 1915 года на нарицательный капитал 500 миллионов рублей, Указ императора Николая II от 6 февраля 1915 г. // СУ и РП. – 1915. – Отд. 1. – № 57 (20 февраля). – Ст. № 515.
28. О выпуске второго внутреннего государственного займа 1915 года на нарицательный капитал 1 миллиард рублей и об условиях и порядке проведения сей операции, Указ императора Николая II от 24 апреля 1915 г. // СУ и РП. – 1915. – Отд. 1. – № 127 (29 апреля). – Ст. № 992.
29. О выпуске Государственного 5 ½% военного краткосрочного займа 1915 года на нарицательный капитал 1 миллиард рублей и об условиях и порядке совершения сей операции, Указ императора Николая II от 28 октября 1915 г. // СУ и РП. – 1915. – Отд. 1. – № 315 (3 ноября). – Ст. № 2334. – С. 3043–3045.
30. О выпуске Государственного 5 ½ % военного краткосрочного займа выпуска 1916 года на нарицательный капитал 2 миллиарда рублей и об условиях и порядке совершения сей операции, Указ императора Николая II от 26 февраля 1916 г. // СУ и РП. – 1916 г. – Отд. 1. – № 61 (5 марта). – Ст. № 444. – С. 471–474.
31. О выпуске Государственного 5 ½ % военного краткосрочного займа второго выпуска 1916 года на нарицательный капитал 3 миллиарда рублей, Указ императора Николая II от 10 октября 1916 г. // СУ и РП. – 1916. – Отд. 1. – № 289 (17 октября). – Ст. № 2294.
32. Озеров И.Х. Новая Россия / И.Х.Озеров. – Петроград: АО изд. дела «Копейка», 1917. – 269 с.
33. О цене облигаций Государственного 5 ½ % военного краткосрочного займа 1915 года для приёма означенных облигаций, в течение второй половины 1915 года, в залог по казённым подрядам и поставкам, по разсрочиваемому акцизу и по обеспечению таможенных пошлин, Распоряжение правительства // СУ и РП. – 1915. – Отд. 1. – № 315 (3 ноября). – Ст. № 2335. – С. 3046.
34. Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / А.П. Погребинский. – М.: Изд-во «Финансы», 1968. – 168 с.
35. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / Александр Петрович Погребинский. – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.
36. Подписка на военный заём 1916 года // Киевлянин. – 1916. – № 80 (20 марта). – С. 2.
37. Подписка на военный заём 1916 года // Киевлянин. – 1916. – № 84 (24 марта). – С. 2.
38. Подписка на военный заём // Киевлянин. – 1916. – № 4 (4 января). – С. 4.
39. Популяризация нового военного займа – Киевлянин. – 1916. – № 91 (31 марта). – С. 2.
40. Распоряжение министра финансов от 3 октября 1914 г. // СУ и РП – 1914. – Отд. 1. – № 286 (19 октября). – к Ст. № 2624. – С. 3924–3925.
41. Распоряжение Министра финансов от 26 февраля 1916 г. // СУиРП. – 1916. – Отд. 1. – № 61 (5 марта). – к Ст. № 444. – С. 472–474.
42. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
43. Реєнт О.П. Економічне становище в підросійській Україні / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк, В.В. Шевченко // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., ТОВ «КЛІО», 2013. – С. 378–408.

44. Священники – управляющие сберегательными кассами // Киевлянин. – 1916. – № 96 (5 квітня). – С. 2.
45. Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны / Аркадий Лаврович Сидоров. – М.: Издательство академии наук СССР, 1960. – 579 с.
46. Соболев М.Н. Перестройка финансовой системы России в связи с введением подоходного налога и поимущественного налогов / М.Н. Соболев // Вопросы финансовой реформы в России / Под ред. В.Я. Железнова. – Т. 1. – М., 1915. – С. 1–12.
47. Страхов В.В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны: дис...кандидата исторических наук: 07.00.02 / Страхов Василий Вячеславович. – Рязань, 2000. – 256 с.
48. Струве П.Г. Героическая реформа / П.Г. Струве // Биржевые ведомости. – 1914. – 13 октября.
49. Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении / М.И. Туган-Барановский // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 5–25.
50. Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны / М.И. Туган-Барановский // Петроград, 1917. – 40 с.
51. Турченко Г.Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні / Г.Ф. Турченко // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., ТОВ «КЛЮ», 2013. – С. 408–433.
52. Фридман М.И. Роль займов в финансировании войны / М.И. Фридман // Военные займы: сборник статей. – Петроград: Тип. «Правда», 1917. – С. 116–141.
53. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДАУК), ф. 310, оп. 7, спр. 67.
54. ЦДАУК, ф. 575, оп. 1, спр. 439.
55. ЦДАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1657.
56. Шевченко В.В. Державні воєнні позики Російської імперії 1914–1916 рр.: випуск, реалізація, ефективність / В.В. Шевченко // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): Всеукраїнська наукова конф., 25–26 вересня 2014 р.: тези доп. – К., 2014. – С. 147–150.

REFERENCES

- Bernatskiy M.V. Deneznoe obrashchenie i zaimy // Voennye zaimy: sbornik statey – Petrograd: Tipografiya «Pravda», 1917. – S. 81–102.
- Bliakher Ya. Gosudastvennyye zaimy dorevoliutsionnoy Rossii i ikh anulirovanie Sovetskim pravitelstvom: dis...kandidata ekonomicheskikh nauk / Bliakher Ya. – M., 1955. – 327 s.
- Bogolepov M.I. Voennie zaimy i narodnye sberezeniia / Voennye zaimy: sbornik statey – Petrograd: Tipografiya «Pravda», 1917. – S. 103–115.
- Burzhuaziia i pomeshchiki v 1917 godu: chasnye sovechaniia chlenov Gosudarstvennoy Dumy. / pod red. A.K. Drezena – M.;L.: Part. izd-vo, 1932. – XVI, 328 s.
- Vestnik finansov – 1926. – № 5–6.
- Voennye zaimy: sbornik statey – Petrograd: Tipografiya «Pravda», 1917. – S. 195 (Prilozhenie).
- Gidin I.F. O velichine i kharaktere russkogo gosudarstvennogo dolga v kontse 1917 g. / I.F. Gidin // Istoria SSSR. – 1957. – № 5. – S. 166–172.
- Gusakov A.D. Ocherki po denezhnomu obrashcheniiu Rossii nakanune i v period Oktjabrskoy sotsialisticheskoy revolyutsii / A.D. Gusakov. – M.: Gosfinizdat, 1946. – 126 s.
- Derzhavnyi arhiv Kirovogradskoi oblasti (dali – DAKiO), f. 7, op. 1, spr. 47.
- DAKiO, f. 7, op. 1, spr. 43.
- DAKiO, f. 7, op. 1, spr. 46.
- DAKiO, f. 7, op. 1, spr. 47.
- DAKiO, f. 7, op. 1, spr. 48.
- DAKiO, f. 8, op. 1, spr. 31.
- Denisov A.E. Gosudarstvennyye zaimy Rossiyskoy imperii 1798–1917 godov / A.E. Denisov. – M.: Izdatelskiy dom «Finansy i kredit», Finansovaiia innovatsionnaia kompaniia «Finninova», 2005. – 212 s: il.
- K novomu voennomu zaymu. – Kievlianin – 1916. – № 93 (2 apreliia). – S. 2.
- Lyashchenko P.I. Istoriia narodnogo khoziaystva SSSR: Kapitalizm. / P.I. Lyashchenko – M.: Gospolitizdat, 1948. – T. 2 – 738 s.
- Menkov F.A. Nashi voennye zaimy / F.A. Menkov // Novyy ekonomist. – 1916. – № 36. – S. 5.
- Menkov F.A. Voennye zaimy i chastnye emissii / F.A. Menkov // Novyy ekonomist. – 1916. – № 34. – S. 6–9.
- Mihaylov I.A. Gosudarstvennyye dohody i rashody Rossii vo vrenia voyny / I.A. Mihailov // Voyna i ekonomicheskaiia zhizn: ocherki i materialy dlia harakteristiki narodnogo i gosudarstvennogo khoziaystva v sviazi s voynoy – Petrograd: tip. «Pravda», 1917. – Vyp. V–VII. – 166 s.
- Mukoseev V.A. Voennye zaimy Rossii / V.A. Mukoseev // Voennye zaimy: sbornik statey – Petrograd: tip. «Pravda», 1917. – S. 142–194.
- Novyy vnutrenniy zayem. – Golos Yaga – 1915. – № 28 (31 yanvaria).
- Novyy zayem. – Golos Yaga. – 1915. – № 115 (16 maia). – S. 2.

24. Obligatsii voennogo zayma dlia sluzhashchikh zemskogo souza. – Kievlianin. – 1916. – № 91 (31 marta). – S. 2.
25. Obiavlenie ot Elisavetgradskogo otdeleniia Gosudarstvennogo banka. – Golos Yaga. – 1915. – № 114 (2 maia). – S. 1.
26. O vypuske vnutrennego 5 % zayma 1914 goda na naritsatelnyu kapital 500 millionov rubley ob usloviiakh i poriadke soversheniia sey operatsii, Ukaz imperatora Nikolaia II ot 3 oktiabria 1914 g. // Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy pravitelstva (dali SU i RP), izdavaemoe pri Pravitelstvuyushchem senate. – 1914. – Otd. 1. – № 286 (19 oktiabria – St. № 2624. – S. 3923–3924.
27. O vypuske vnutrennego 5 % zayma 1915 goda na naritsatelnyu kapital 500 millionov rubley, Ukaz imperatora Nikolaia II ot 6 fevralia 1915 g. // SU i RP. – 1915. – Otd. 1. – № 57 (20 fevralia). – St. № 515.
28. O vypuske vtorogo vnutrennego gosudarstvennogo zayma 1915 goda na naritsatelnyu kapital 1 milliard rubley i ob usloviiakh i poriadke provedeniia sei operatsii, Ukaz imperatora Nikolaia II ot 24 apreliia 1915 g. // SU i RP. – 1915. – Otd. 1. – № 127 (29 apreliia). – St. № 992.
29. O vypuske Gosudarstvennogo 5½ voennogo kratkosrochnogo zayma 1915 goda na naritsatelnyu kapital 1 milliard rubley i ob usloviiakh i poriadke soversheniia sei operatsii, Ukaz imperatora Nikolaia II ot 28 oktiabria 1915 g. // SU i RP. – 1915. – Otd. 1. – № 315 (3 noiabria). – St. № 2334. – S. 3043–3045.
30. O vypuske Gosudarstvennogo 5½ voennogo kratkosrochnogo zayma vipuska 1916 goda na naritsatelnyu kapital 2 milliarda rubley i ob usloviiakh i poriadke soversheniia sei operatsii, Ukaz imperatora Nikolaia II ot 26 fevralia 1916 g. // SU i RP. – 1916. – Otd. 1. – № 61 (5 marta). – St. № 444. – S. 471–474.
31. O vypuske Gosudarstvennogo 5½ % voennogo kratkosrochnogo zayma vtorogo vipuska 1916 goda na naritsatelnyu kapital 3 milliarda rubley, Ukaz imperatora Nikolaia II ot 10 oktiabria 1916 g. // SU i RP. – 1916. – Otd. 1. – № 289 (17 oktiabria). – St. № 2294.
32. Ozerov I.Kh. Novaia Rossiia / I.Kh. Ozerov. – Petrograd: AO izd.dela «Kopeika», 1917. – 269 s.
33. O tsene obligatsiy Gosudarstvennogo 5½ % voennogo kratkosrochnogo zayma 1915 goda dlia priema oznachennykh obligatsiy, v techennie vtoroy poloviny 1915 goda, v zalog po kazyennym podryadam i postavkam, po razstrochivaemomu aktsizu i po obespecheniiu tamozhennykh poshlin, Rasporiazhenie pravitelstva // SU i RP. – 1915. – Otd. 1. – № 315 (3 noiabria). – St. № 2335. – S. 3046.
34. Pogrebinskiy A.P. Gosudarstvennye finansy tsarskoy Rossii v epokhu imperializma / A.P. Pogrebinskiy. – M.: Izd-vo «Finansy», 1968. – 168 s.
35. Pogrebinskiy A.P. Ocherki istorii finansov dorevolutsionnoy Rossii (XIX–XX vv.) / Aleksandr Petrovich Pogrebinskiy – M.: Gosfinizdat, 1954. – 268 s.
36. Podpiska na voennyu zaem 1916 goda // Kievlianin. – 1916. – № 80 (20 marta). – S. 2.
37. Podpiska na voennyu zaem 1916 goda // Kievlianin. – 1916. – № 84 (24 marta). – S. 2.
38. Podpiska na voennyu zaem // Kievlianin. – 1916. – № 4 (4 yanvaria). – S. 4.
39. Populiarizatsiia novogo voennogo zayma – Kievlianin. – 1916. – № 91 (31 marta). – S. 2.
40. Rasporiazhenie ministra finansov ot 3 oktiabria 1914 g. // SU i RP. – 1914. – Otd. 1. – № 286 (19 oktiabria – k St. № 2624. – S. 3924–3925.
41. Rasporiazhenie ministra finansov ot 26 fevralia 1916 g. // SU i RP. – 1916. – Otd. 1. – № 61 (5 marta). – k St № 444. – S. 472–474.
42. Reent O.P. Ukraina v impercku dobu (XIX – pochatok XX st.) / Oleksandr Petrovych Reent. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – 340 s.
43. Reent O.P. Ekonomichne stanovyshe v pidrosiyskiy Ukraini / O.P. Reent, O.V. Serdiuk, V.V. Shevchenko // Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. – K., TOV «KLIIO», 2013. – S. 378–408.
44. Sviashchenniki – upravliaiushchie sberegatelnyimi kassami // Kievlianin. – 1916. – № 96 (5 kvitnia). – S. 2.
45. Sidorov A.L. Finansovoe polozhenie Rossii v gody Pervoy mirovoy voyny / Arkadiy Lavrovich Sidorov. – M.: Izdatelstvo akademii nauk SSSR, 1960. – 579 s.
46. Sobolev M.N. Perestroyka finansovoy sistemy Rossii v sviazi s vvedenien podokhodnogo naloga i poimushchestvennogo nalogov / M.N. Sobolev // Voprosy finansovoy reformy v Rossii / Pod red. V.Ya. Zheleznova. – T. 1. – M., 1915. – S. 1–12.
47. Strakhov V.V. Vnutrennie gosudarstvennye zaymy tsarskoy Rossii perioda Pervoy mirovoy voyny: dis.... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.02 / Strakhov Vasilii Viacheslavovich. – Riazan, 2000. – 256 s.
48. Struve P.G. Geroicheskaia reforma / P.G. Struve // Birzheve vedomosti. – 1914. – 13 oktiabria.
49. Tugan-Baranovskiy M.I. Voennye zaymy v teoreticheskom osveshchenii / M.I. Tugan-Baranovskiy // Voennye zaymy: sbornik statey. – Petrograd: Tipografiia «Pravda», 1917. – S. 5–25.
50. Tugan-Baranovskiy M.I. Otkuda berutsia dengi dlia voyny / M.I. Tugan-Baranovskiy // Petrograd, 1917. – 40 s.
51. Turchenko G.F. Sotsialno-ekonomichni protsesy v pivdenoukrainskomu regioni / G.F. Turchenko // Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. – K., TOV «KLIIO», 2013. – S. 408–433.
52. Fridman M.I. Rol zaymov v finansirovanii voyny / M.I. Fridman // Voennye zaymy: sbornik statey. – Petrograd: Tip. «Pravda», 1917. – S. 116–141.

53. Tsentralnyi Derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) (далі – TsDIAUK), f. 310, op. 7, spr. 67.
54. TsDIAUK, f. 575, op. 1, spr. 439.
55. TsDIAUK, f. 1439, op.1, spr. 1657.
56. Shevchenko V.V. Derzhavni voenni pozyky Rosiyskoi imperii 1914–1916 rr.: vypusk, realizatsiia, efektyvnist / V.V. Shevchenko // Persha svitova viina i Ukraina (do 100-richchia pochatku Velykoi viiny): Vseukrayinska naukova konf., 25–26 veresnia 2014 r.: tezy dop. – К., 2014. – S. 147–150.

Орлик С. Внутренние займы Российской империи периода Первой мировой войны.

В статье проведено исследование социально-экономических особенностей выпуска государственных внутренних военных займов имперского правительства в период Первой мировой войны в Приднепровской Украине. Исследованы задачи, цели и результаты эмиссии государственных внутренних военных займов. Рассмотрены особенности механизма администрирования военных займов и проведен их сравнительный анализ. Доказано, что в целом, результаты выпуска шести внутренних государственных военных займов были позитивными. В итоге из выпущенных 8 млрд. руб. облигаций было получено 7529,0 млн. руб. При детальном рассмотрении структуры этих финансовых ресурсов и способов их получения, выявлен ряд недостатков и просчетов что уменьшило экономическую эффективность проведения военных займов. Определены основные факторы которые способствовали или мешали развитию внутреннего кредита и влияли на результативность государственных займов. Рассмотрены особенности восприятия населением украинских губерний имперской политики внутреннего кредита. Показано содержание и методы пропаганды военных займов.

Ключевые слова: военные займы, внутренние кредитные операции, облигации, эмиссия, Российская империя, украинские губернии, Первая мировая война.

Orlyk S. Domestic Borrowings of the Russian Empire during the First World War.

The article presents the research of the social and economic features of issue of the state domestic military loans by the imperial government during the First World War in Dnieper Ukraine. The assignment, objectives and results of the issue of the state domestic military loans were studied. The peculiarities of the administration mechanism of military loans were considered and the comparative analysis has been made. It was proved that the results of the issue of six domestic state military loans were effective in general. As a result, out of the issued bonds for 8 milliards rubles they got 7529,0 million rubles. After a detailed studying of the structure of these financial resources and the ways of their acquisition we found out a range of insufficiencies and counting errors which affected the economic efficiency of issuing military loans. The main factors which facilitated or prevented the development of domestic borrowing and influenced the efficiency of the state loans were determined. The special features of the perception of the imperial policy of domestic loans by the population of the Ukrainian provinces were studied. The details and the methods of propaganda of military loans were shown.

Key words: military loans, domestic loan transactions, bonds, issue, the Russian Empire, Ukrainian provinces, the First World War.

Одержано 10.03.2016